

Interkulturális diskurzus kutatás a kétnyelvűség tükrében

Az udvariassági sémák elemzése
magyar anyanyelvűek angol nyelvi
beszédprodukciónjában

Tóth Szilvia

Az alábbi tanulmány arra vállalkozik, hogy a kétnyelvűség tükrében vizsgálja meg az interkulturális diskurzus kutatást. A vizsgálathoz egy folyamatban lévő, interkulturális, beszédaktusokat összehasonlító és elemző kutatást hívtunk segítségül. E célból magyar anyanyelvűek angol nyelvi beszédproduktumait hasonlítjuk össze magyar és angol anyanyelvi csoportok hasonló beszédproduktumaival.

A definíció megadása alapvető bármilyen kétnyelvűséggel foglalkozó vagy célzó tanulmányban, hiszen „a kétnyelvűséget eredményező helyzetek is sokfélék” (Bartha, 1999, 38). Azonban definiálás helyett elsőként jelen dolgozatban egy lehetséges kutatási helyzetről alkotott elképzeléseimet és hipotéziseimet mutatom be: magyar ajkúak angol nyelvhasználatát kívánom vizsgálni, ezen belül pedig a szemantikus udvariassági fordulatokat. Az 1980-as évektől sokat vizsgált tudományos területről, a köztesnyelv pragmatikájának kutatásáról is szólok, amit túlnyomó többségben az angol és egy másik nyelv vonatkozásában született. Így a kutatási tervem vonatkozó tételeit kívánom a kétnyelvűségi kutatások tükrében vizsgálni.

Két alapfeltételezésből indulok ki. Egyrészt alaphipotézis, hogy a kétnyelvűség nyelvi, társadalmi és kulturális érintkezést is feltételez egyben, hiszen maga a kontaktus hozza létre a kétnyelvűség szükségletét (Bartha, 1999, 160).

Másrészt kiindulópontot szolgáltat az a tény, hogy a nyelvpedagógia egyik lényeges feladata a pragmatikai kompetencia második nyelven való fejlesztése, ami összetett feladat, hiszen egy másik kultúra sokszor íratlan társadalmi szabályszerűségeire kell tekintettel lenni. Elsősorban a kutatási tervem szerint kívánom kontextusba helyezni a jelen dolgozatban felmerült kérdést, majd egy körvonalazódó kutatást kívánok elemezni a kétnyelvűség említett és vonatkozó eleméleti tételei szerint.

Témakör és célkitűzés

Az angol nyelv tanulójaként majd tanáráként hosszú ideje foglalkoztat az a kérdés, hogy milyen a minden körülmények között megfelelő nyelvi viselkedés. Korábbi kutatásaimnak a nyelvi konvergenciáról, azaz nyelvi alkalmazkodásról szóló elmélet adta a kiindulópontját: vizsgálatom abból a feltételezésből indult ki, hogy úgy vagyunk képesek kommunikálni, együttműködni, ha a mindannyiunk által ismert nyelvi és társadalmi, kommunikációs normákhoz igazodunk. Ha kultúrákon keresztül kommunikálunk egymással, a vizsgálandó problémák száma gyorsan gyarapodik. Automatikusan felmerül a kérdés, hogy a nyelvoktatás során szerzett nyelvtudás milyen mértékben segíti a nyelvhasználókat a második nyelv nyelvi környezetében, vagyis a megszokottól eltérő és egyben valódi szociokulturális háttérben. Szép feladat annak a folyamatnak a megfigyelése és leírása, miként vagyunk képesek a nyelvi kompetencia fejlesztésével párhuzamosan szociolingvisztikai, szociokulturális, pragmatikai kompetenciánkat is kialakítani, finomítani. Ezen terjedelmes témakörön belül az udvariasság nyelvezetének tanítását kutattam, ami további összefüggéseket és lehetséges kutatási kérdést kínált. Ezek összegyűjtése és tipizálása közben egyértelműek voltak a nyelvpedagógiai vonatkozások és a kétnyelvűség vonatkozó kérdései, hiszen az iskolai idegennyelv-tanulás az egyik legelterjedtebb módja a kétnyelvűvé válásnak Magyarországon.

Tapasztalataim alapján a nyelvi készségeken belül a kommunikációs szándékok oktatása ma elméletileg kellő figyelmet kap a nyelvpedagógiában, ám ez sok esetben nem mutat túl a formulaszerű nyelvhasználat tanításán a gyakorlatban. A mindennapos nyelvoktatás során a pragmatikai kompetencia tudatos és közvetlen fejlesztése még több figyelmet igényelne. Ehhez nyújtanak kellő háttérrel a különböző nyelvi produktumokat vizsgáló ún. köztesnyelvi kutatók, amelyek az 1980-as évek végétől terjedtek el.

A probléma felmerülésének személyes érdeklődésem és vonatkozó elméleti tételek mellett van egy másik forrása is, ez pedig a *Közös európai referenciakeret*, amelynek megfelelően kidolgozták az idegen nyelvi érettségi vizsga általános követelményeit. A 2010. január 1-jétől hatályos, az érettségi vizsga részletes követelményeiről szóló 40/2002. (V. 24.) OM rendelet szerint a vizsgázók feladatuk szerint bizonyos kommunikációs helyzetekben, illetve szerepekben nyilatkoznak meg szóban és írásban mindkét szinten.

A nyelvhasználat tanításához ma már szükségszerű és talán kellően népszerű is az interkulturális szempont, vagy az ezen túlmutató interkulturális szemlélet. Ez a szemlélet érvényesíthető többek között a különböző kommunikációs helyzetek beszédfunkcióinak tanításában is. Ennek során a beszédaktusok interkulturális összevetése segíti azok használatának megértését és elsajátítását (Erdősi 2007).

A nyelvpedagógiai vonatkozásokon túlmutatva témaköröm az interkulturális nyelvészetben belül az *interkulturális diskurzus kutatás*. A kutatás a diskurzus kutatásnak azt a vonulatát követi, amelynek tárgya a szóbeli társas kommunikáció. A dialogikus formájú társalgás jellemzőit vizsgálom pragmatikai szempontból, azon belül is az udvariasság legjellemzőbb nyelvi eszközeit elsősorban a beszédaktusok vizsgálatával. A vizsgálat tárgya az angolt mint idegen nyelvet beszélők nyelvi viselkedése lehetőség szerint angol anyanyelvűekkel. Céлом megvizsgálni, hogy a használt nyelvben rejlő nyelvi és kommunikációs eszközök mennyiben tükrözik a magyar és az angol konvencionizált udvariassági kommunikációs sémákat. Ennek tükrében a nyelvhasználók kétnyelvűségének feltárása egy nyilvánvaló feladat. Azon túl, hogy a második, tanult nyelv produktumait kutatjuk, értékeljük, a kétnyelvűség mint önálló tudományos terület nézőpontja további meglátásokat eredményezhet.

Pragmatikai kompetencia

Bartha Csilla a nyelv választás témakörén belül külön figyelmet szentel a kommunikatív kompetenciának, amely a nyelvi tudáson túl a társadalmi és kulturális tudást feltételezi. A nyelvhasználati normáknak megfelelő használatot *jelöletlen nyelv választásnak* nevezi, ami a kódváltáshoz képest „a kétnyelvű egyének interakcióinak sajátosságaként” elemezhető. (Bartha, 1999, 87–89)

Az alkalmazott nyelvészetben és a nyelvpedagógiában sokat kutatott tudományos problémáról van itt szó, amely sok figyelmet kapott az elmúlt körülbelül 50 évben. A nyelvtanításban a kommunikatív irányzat elterjedésével a nyelvtudást 4 fő komponensre osztották Hymes munkája nyomán: grammatikai, szociolingvisztikai, szövegszerkesztési, valamint stratégiai kompetenciára. A szociolingvisztikai kompetencia a nyelvhasználat szociokulturális és pragmatikai törvényszerűségei ismeretének felel meg. Ez a készség nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a beszélő a nyelvet az adott szociokulturális kontextusnak és persze a konkrét beszédhelyzetnek megfelelően használja, azaz helyes szókinccset, regisztert, az udvariasság megfelelő fokát és a helyes stílust alkalmazza. A több modell közül kiemelném a következőt:

Celce-Murcia, Dörnyei és Thurrel 1995-ös modellje szerint a *kommunikatív kompetencián* belül a *pragmatikai kompetencia* a további négy főbb részelemhez viszonyul: szociokulturális, szövegalkotási (discourse), pragmatikai vagy ügynevezett akció (actional), nyelvészeti (linguistic) és stratégiai (strategic) kompetencia. (Kormos 1997, 19) Definíciójuk szerint a szociokulturális kompetencia azt a képességet jelenti, hogy *a beszélő az adott szociális és kulturális kontextusban az adott kultúra elvárásainak megfelelően tudjon kommunikálni*, a pragmatikai kompetencia *beszédtettek végrehajtásához szükséges tudást és készségeket* jelöli. Ide tartozik annak ismerete, hogy hogyan kérünk, utasítunk vissza, köszönünk meg valamit stb. Ezen definíciókat tartjuk mérvadónak jelen esetben.

A jelen esetben felvázolt kontrasztív, interkulturális diskurzus kutatásban a válaszadók nyelvi produktumai több változóval is összefüggésbe hozhatók: tekintetbe kell vennünk a résztvevőkhöz és kontextushoz kötődő tényezőket és stilisztikai tényezőket. Ha a kétnyelvűség szempontjából szeretnénk megvizsgálni ugyanezen nyelvi produktumokat, a lehetséges összefüggések száma csak gyarapodik a válaszadókat különféle kétnyelvűségi típusokba sorolásával.

A beszédaktusok pragmatikai elemzése és szerepe nyelvtanulás során

A beszédaktuselmélet vizsgálatán belül az *illokúciós erő* vizsgálata egy sokat kutatott területe az idegennyelv-használatnak, aminek során azt vizsgálják, mire használjuk a megnyilatkozást (például kérdésfeltevésre, ítéletbejelentésre, figyelmeztetésre, fenyegetésre, kérésre, köszönésre, gratulációra stb.).

Amennyiben a nyelvoktatás célja részben a köznyelvi beszédhelyzetekre való felkészítés, szükségszerűen találni fogunk olyan beszédaktusokat, amelyek a nyelvtanulókat abban segítik, hogy felfedezzék a szituációhoz kötött nyelvhasználatot. Feltehető, hogy a sematikus kifejezések beazonosíthatóak a nyelvtanulás során, esetleg külön figyelmet kapnak akár a használt tankönyv, akár a nyelvtanár által. Hasonlóképp feltételezhető, hogy egy felkészült nyelvtanár tisztában van annak a jelentőségével, ha a két nyelvben, kultúrában különböző illokúciós erővel bír egy megnyilatkozás, illetve direktsége-indirektsége okán különbözik, azt külön kiemeli. Szükségszerű és hasznos a megnyilatkozást kontextusba helyezni, leírni a szituációt, a szereplőket és azok egymáshoz való viszonyát, a tevékenységet, esetleg egy illusztrációval a nyelven kívüli elemek segítségével még könnyebben értelmezhetővé tenni. Így az a kultúrában elvárt normáknak megfelelő nyelvi és társas viselkedést tükrözi. A tanulás eszközeként szolgáló tankönyvekben megtalálhatóak (a tankönyv makrostruktúráját is jellemző) kifejezetten olyan feladatokat, amelyek célzatosan mutatják be a kontextuális köznap nyelvhasználat konvencionális fordulatait, többek között a sematikus udvariassági fordulatok. Feltételezhető, hogy a túlnyomórészt lexikai, grammatikai információk mellett a pragmatikai, vagyis a nyelvhasználatra jellemző információk az esetek túlnyomó többségében implicit módon jelennek meg példamondatokban a nyelvtanulás során, de bizonyos esetekben kiegészítő, megértést segítő információkat is nyújtanak a szerzők.

Megkülönböztethetjük az angol nyelvterületen született tankönyveket, és a kifejezetten magyar nyelvkönyvírók tollából származó nyelvkönyveket. Ez azért fontos, mert a magyar könyvírók tudatosan kiemelhetik azokat a konvencionizált kifejezéseket, amelyek ezen két nyelv és kultúra összehasonlítása miatt és a nagy használati eltérés révén megmutatkoznak. Hozzáteszem, ez kutatásomnak nem célja, viszont a kontrasztív kutatásokkal a nyelvkönyvek ilyen irányú vizsgálata indokolt és aktuális lenne.

A pragmatikai kompetencia interkulturális kutatása: köztesnyelvi kutatások

Szili (2004, 97) a nyelvhasználat gyakorlati kutatásával kapcsolatban felveti, hogy a metódus kiválasztása kritikus, hiszen a nyelvhasználatot leginkább jellemző adatokat szeretnénk kapni, legyen az szociológiai, pszichológiai vagy pragmatikai kutatás. Labovot idézve kiemeli, hogy ideális esetben az adatközlők olyan módon nyilvánulnak meg az adatgyűjtés közben, mintha teljesen természetes nyelvhasználati közegben lennének. Kellő nagyságú vizsgálandó korpusz felépítéséhez azonban elkerülhetetlen a kísérleti, mesterséges közeg felállítása, tehát a felmérés gyakorlatilag korlátozza a természetes nyelvhasználatot. Tehát igyekeznünk kell biztosítani a lehető legautentikusabb interakciókat, amibe az adatközlőket helyezzük. A sok, ezen a területen elvégzett kutatásban viszont kidolgozták a megbízható és érvényes mérési eszközöket, amelyeket tekintetbe vehetünk és fel is használhatunk.

A korpuszt tekintve a szóbeli és az írásbeli megnyilvánulások során gyűjtött adatokat különféleképp jellemezhetjük. A szóbeli korpusz felállításához szerepjátékok segítségével gyűjtünk adatokat: egy felvázolt, leírt szituációban kell az adatközlőknek megoldani egy kommunikációs feladatot. Szili Katalin szerint a módszer előnye, hogy az adatközlő annyit beszél, amennyit akar, illetve a szóbeli megnyilvánulás közelebb áll a természetes nyelvhasználathoz (Szili 2004). Azonban mindig kétséges az adatközlő készségessége, azaz hajlandó-e eljátszani a neki szánt szerepet. Az adatgyűjtés egyik nagy nehézsége az átírás időigényes mivolta: kutatói tapasztalatok alapján egy órányi rögzített hanganyagra tíz óra munkát kell számolni (Kasper–Dahl 1991, 30). Az írásbeli adatok gyűjtésére ezen a területen sok kutatás ezt az úgynevezett *diskurzuskiegészítő tesztet* használja (*discourse-completion test*), amit Blum és Kulka dolgozott ki 1982-ben (Beebe–Cummings 2006, 65). Felmérések egész sora kezdődött az 1980-as évektől, amit elneveztek *Cross-Cultural Speech Act Realization Patterns* (CCSARP) projektnek.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban például a bocsánatkérés, a kérés beszédaktusát dolgozták fel nyolc nyelvben. Ennek célja az volt, hogy a nyelvoktatásban felmerülő problémákra valamilyen támpontot és megoldást találjanak. Az idegen nyelvet beszélők idegennyelv-használatában, azaz *köztesnyelvben* megmutatózó pragmatikai hibák felismerésére, rendszerezésére és végső soron kiküszöbölésére először tettek konkrét lépéseket. A kérés és a bocsánatkérés beszédaktusának mind intralingvális, mind interlingvális aspektusait kutatták olyan módon, hogy az adatközlők megnyilvánulásait összehasonlították az adott célnyelvet beszélők kontrollcsoportjának nyelvi viselkedésével. A legtöbb ilyen kutatás az angol és egy másik nyelv viszonylatában született. A hibákból, eltérésekből és hasonlóságokból sok tanulságot levonhattak és segíthették a különböző kultúrákból érkező nyelvtanulókat.

A diskurzuskiegészítő teszt segítségével rövid időn belül nagyszámú válaszadó adatait gyűjthetjük be kontrollált módon. Ez lehetővé teszi, hogy a sematikus válaszok felismerésén túl további társadalmi és pszichológia tényezővel is összefüggésbe hozzuk a nyelvi produktumokat. (Beebe–Cummings 2006, 80) A diskurzuskiegészítő teszt alább leírt jellemzői alátámasztják azon igényt, miszerint (a kutatás céljától függően) az adatközlőkről begyűjtött, kétnyelvűségűket jellemző adatok tekintetében fontos összefüggésekre bukkanhatunk.

A teszt főként egy írásbeli kérdőívhez, illetve egy nyelvi teszthez hasonlít, amelyben nyelvileg kell megnyilatkozni, megfogalmazva a szituáció által előhívott gondolatokat. Különböző szituációkat ír körül és állít az adatközlők elé: társadalmi jellemzőik tekintetében megadják a társas helyzet sajátosságait, jelölik a szereplők társadalmi távolságát, egymáshoz viszonyított státuszát, a cselekvést, az időt, a helyszínt – azaz olyan összetevőket, amelyek mind meghatározzák és összefüggést mutatnak a megnyilatkozásokkal. Az adatközlők feladata, hogy a kontextus és/vagy a másik fél megnyilatkozásának ismeretében megnyilatkozzanak, azaz kipótolják a párbeszéd hiányzó felét. Az alábbi példák a kérdés témakörében végzett vizsgálatunkból valók:

- 1) Könyvtárban van. Az Ön mellett ülő idegentől kérjen egy üres lapot, hogy tudjon jegyzeteket készíteni.
Ön:
- 2) Kérje meg öccsét/húgát, hogy halkítsa le a hangos zenét a szomszéd szobában, mert készülni szeretne egy fontos vizsgájára.
Ön:
- 3) Pár hete kölcsönkért egy könyvet az osztálytársától/csoporttársától, ám még mindig használni szeretné. Kérje el ismét.
Ön:

A módszer másik változata szerint *szóbeli kikérdezéssel*, és az adatok felvételével való rögzítésével is lehet ugyanezeket a kérdéseket alkalmazni. Ám az írásbeli módszer vitathatatlan előnye, hogy aránylag gyorsan sok és viszonylag könnyen elemezhető adatot lehet összegyűjteni. Hátrányként jelentkezik viszont, hogy az írásbeliségből adódóan a válaszok valószínűleg kontrolláltabbak. A válaszok kétségkívül függenek a válaszadók íráskészségétől is, ugyanakkor az írásbeli teszt biztosította teljes anonimitás miatt készségesebbek lehetnek az válaszadók a szóbeli adatgyűjtéshez képest, amelyben az adatgyűjtővel személyes kontaktusba kerülnek. Az írásbeli válaszok függhetnek még a rendelkezésre álló időtől, míg a szóbeli adatok gyűjtésénél ez nincs korlátozva. A pragmatikai szempontból vizsgálendő adatokat véleményem szerint leginkább az befolyásolja, hogy az írás formálisabb tevékenység, mint a szóbeli közlés (Szili 2004, 99). Ugyanakkor a szóbeli megnyilatkozásokat kísérő nem nyelvi eszközök

az írásbeli kikérdezésnél nincsenek jelen, amelyek Austin szerint átvehetik a vizsgálandó performatívumok szerepét. Ezzel viszont azt feltételezhetjük, hogy a szóbeli adatgyűjtésnél a nem nyelvi információ is vizsgálat alá kerülhet – ám ez nem célja a kutatásnak.

Egy az illokúciós erőket vizsgáló köztesnyelvi kutatásokat lajstromba vevő, leíró, elemző, a metódusok megbízhatóságát összevető munka (Kasper–Dahl, 1991) nagy segítséget nyújt megbízható és érvényes kutatási eszköz megtalálásához.

A megközelítési mód sajátosságait illetően megkülönböztethetjük a *pragmalingvisztikát* és a *szociopragmatikát* (Leech 1983). Az előbbi inkább nyelvészeti megközelítés, ami azokkal a forrásokkal foglalkozik, amivel egy nyelv rendelkezik az illokúciók létrehozásához (Leech 1983, 11), míg az utóbbi a pragmatika szociológiai megközelítése („*sociological interface of pragmatics*”, 10). Társadalompszichológiai, szociálpszichológiai munkák sora tanúsítja, hogy a beszédaktusok használatát, azaz a nyelvi viselkedés különböző változatait szociális tényezők nagymértékben befolyásolják (Szili 2004, 99). A társadalmi kapcsolatokon belül Faerch és Kasper megkülönböztetett *külső és belső kontextuális tényezőket*. Külső tényezők a felek közötti hatalmi távolság, a társadalmilag szabályozott szerepeik, jogaik, kötelességeik. A belső kontextuális tényezők olyan elemek, amelyek közvetlenül befolyásolják a megnyilatkozásokat: pl. mekkora a kultúrában egy kérés súlya, mekkora erőfeszítéssel jár egy kérés teljesítése, mekkora egy vétek vagy egy bocsánatkérisi kötelezettség súlya. A magyar anyanyelvű beszélők angol nyelvű megnyilatkozásaiban bizonyos társadalmi, *külső kontextuális tényezők* figyelmen kívül hagyása olyan eredményt adna, amely a valóságtól különbözik. Tehát a *kétnyelvűség* mint diszciplína ilyen értelemben nyilvánvalóan kapcsolódik a jelen kutatáshoz, hiszen a második nyelv elsajátításának, használatának körülményeit vizsgálva fontos adatokhoz juthatunk.

A második nyelven való megnyilatkozások kutatásában a kulturális identitás és a nyelvhasználat kapcsolatát figyelhetjük meg. Nemcsak a társadalmi tényezők, hanem a kulturális sajátosságok és azok különbségei is hatással vannak rá. Idegen nyelvű beszélőközösségek sajátos, rájuk jellemző mintákat, normákat követnek szóbeli megnyilatkozásaikban: ami a beszédaktusokat illeti, ez azt jelenti, hogy különböző kultúrákban másképp kérünk, köszönünk meg, utasítunk vissza valamit. A nyelvhasználat kulturális okokra visszavezethető eltéréseivel az *interkulturális pragmatika* foglalkozik, ami önálló kutatási irányzattá nőtte ki magát.

A kommunikatív kompetencia fejlesztése céljá vált az idegennyelv-oktatásban, és megítélésünk szerint a nyelvtanulók pragmatikai tudásának célzott fejlesztése és mérése komoly feladat elé állítja a szakembereket. Magyarországon az ilyen irányú kutatások csak az utóbbi tíz évben kezdődtek (Szili 2002; Szili 2003; Szili 2004; Maróti 1999; Maróti 2003; Maróti 2004; Bándli–Maróti 2003).

A *köztesnyelvi pragmatika* (interlanguage pragmatics) mint kutatási terület pragmatikai szempontból közelíti meg a nyelvhasználati szabályok megsértéséből fakadó „pragmatikai hibákat”. Ha az előző felosztásra visszatekintünk, láthatjuk, hogy pragmlingvisztikai hibát akkor ejt a nyelvhasználó, amikor nyelvileg rosszul fejezi ki magát egy adott szituációban, míg szociopragmatikai szempontból akkor vét, ha a szituációban nem a társadalmi elvárásoknak megfelelően nyilatkozik. A munkámban azzal kívánok foglalkozni, hogy miképpen nyilvánulnak meg angolul magyar anyanyelvűek bizonyos beszédaktusokban, ám azokat glottodidaktikai vonatkozásait csak a dolgozattól függetlenül kívánom tárgyalni.

A *második nyelv használata közben vétett hibák* – köztük a pragmatikai hibák mint olyanok – vitatottak a kétnyelvűség irodalmában, hiszen a kutatók egy része az anyanyelv és a második nyelv között létrejött *köztesnyelv* megléte és létjogosultsága mellett érvel. Az ún. köztesnyelv megléte mellett szól az a több kutató által is kimondott tény, hogy „a második nyelvet tanulók „hibáit” a nyelv szabályosságait kutató próbálkozásaiknak tulajdoníthatjuk”, amennyiben igaz az a feltételezés, hogy a második nyelv elsajátításának szabályai az első nyelv elsajátításának szabályaihoz hasonlóak (Göncz 1985, 84).

Egy másik érvelés szerint a nyelvtanítás során képtelenség és helytelen lenne a teljességre törekedve az egyes nyelvi formákkal együtt azt is megtanítani, hogy melyik formát melyik nyelvváltozatban használják, továbbá olyan, a nyelvi ismereteken és nyelvészetten kívül eső tényre is mind figyelmet fordítani, hogy milyen az adott forma társadalmi megítélése (Heltai 2004, 410). Ha kizárólag leíró nyelvészeti szempontból értékeljük tehát a nyelvtanuló nyelvi produktumait, akkor az adott nyelvközösség által esetleg helytelennek vagy nem helyénvalónak tartott nyelvi formák használatát nem feltétlenül különböztetjük meg. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nyelvtanulás során a nyelvhelyességi normák megtanulása végett a cél egyfajta „biztonság” megteremtése, ami egyfajta preskripciót feltételez, és erre azért lényeges külön hangsúlyt fektetni, mert a leíró szemlélet dominál. Pedig a nyelvtanulók köztes nyelve természetes emberi nyelv, ezért önálló nyelvváltozatként kell leírni, nem szabad az anyanyelvi beszélők nyelvváltozatával összehasonlítani, vagy a tanulót az ilyen összehasonlítás alapján ítélni meg. (Heltai 2004, 410)

A normák előírását és betartását illetően meg kell említenünk egy kapcsolódó teóriát: a nem anyanyelvi beszélők milyen mértékben használnak udvariassági kifejezéseket. Az elmélet szerint a következő három kategória attitűdöket tükröz: 1) a hipokorrekción (*hypocorrectness*) esetén a nem anyanyelvi beszélők csak kis mértékben használnak udvariassági kifejezéseket; 2) hiperkorrekción (*hypercorrectness*) esetén éppen ellenkezőleg, túl sokat használnak, természetesen ismét a használt második nyelv normáit tekintve; 3) a megkövetelt mennyiségben (*obligatory*) használnak udvariassági fordulatokat (Bamgbose 1994).

Egy formálódó interkulturális diskurzus kutatás a kétnyelvű nyelvhasználat jellemzőinek tükrében

A kétnyelvű lét kutatásának kétféle vizsgálati módja ismert: az egyik tárgya a többnyelvű társadalmak egésze, a másik tárgya azon *keretek, amelyekben a kétnyelvű beszélők kommunikálnak* (Crystal 2003, 451). Mivel az interkulturális diskurzus kutatás témakörén belül céлом a magyar anyanyelvűek angol nyelvi viselkedésének megfigyelése és elemzése, jelen esetben a második vizsgálati módról van szó. Ehhez több kérdést is tisztázni kell, elsősorban azt, hogy miként definiálható a kétnyelvűségük (Crystal 2003, 451). Ma már nagyon sokféleképpen értelmezik a kétnyelvűséget, mert rengeteg variánsa létezik (Karmacsi 2007, 12; Bartha 1999, 9) Az átfogó definíció helyett a meghatározás attól függ, hogy milyen tudományág szempontjából tekintjük. (Karmacsi 2007, 12) Ezt a későbbi leírás taglalja.

A társalgáselemzés, interakcióanalízis a legcélszerűbb módja a szóbeli kommunikatív folyamat ilyen irányú kutatásának, bár kérdéses, hogy milyen módon és körülmények között, milyen heterogén mintát vehetünk. Az érvényes adatgyűjtés érdekében célszerű a társalgáselemzést nem spontán szóbeli megnyilvánulások, hanem begyűjtött írásbeli megnyilvánulások elemzésével végrehajtani, amelynek során jól körülírt helyzetekben a válaszadók kontextusban használt kommunikációját vizsgáljuk. A kontrasztív elemzésre az ad módot, hogy a válaszadók angol nyelvű megnyilvánulásait összevetjük angol és magyar anyanyelvű kontrollcsoportoktól (hasonló vagy azonos kontextusokból) begyűjtött anyanyelvi megnyilvánulásokkal.

Az előttünk járó kutatók által kidolgozott és rendszeresített kutatási módszerek és mérőeszközök közül a CCSARP projektben használatos tesztet választottuk ki. Az írásbeli adatgyűjtésre alkalmas diskurzuskiegészítő teszt segítségével a dialogikus formájú társalgás jellemzőit vizsgáljuk az illokúciós erő szempontjából, valamint az udvariasság legjellemzőbb nyelvi eszközeit.

A populációt minél pontosabban körülhatárolva tudjuk garantálni a megbízható adatgyűjtést. A mintavétel minőségi szempontjai így egybeesnek a kétnyelvűségi kutatások kategóriáival, azaz az elemzett független és függő változókat kell behatárolni. Minél több változót elemzünk, annál nagyobb számú mintavétel szükséges. Tehát célszerű törekedni arra, hogy a szóban forgó, kétnyelvűséggel kapcsolatos kérdések közül csak a legszorosabb összefüggéseket mutató változókat emeljük ki a kutatás céljának megfelelően.

Tisztázásra szorul, melyek azok a kétnyelvűség-kutatásban érvényes kategóriák, szempontok, amelyek a kutatásban összegyűjtött adatokkal összefüggést, szabályszerűséget mutatnak, illetve melyek azok, amelyeket valószínűleg nem ésszerű figyelembe venni a konklúziók levonásához.

A válaszadók mint egyéni kétnyelvű beszélők

A kétnyelvűség szakirodalmán belül elsősorban Göncz Lajos és Bartha Csilla írásaira hagyatkozva a következőket mondhatom el (Bartha 1999; Göncz 1985). A válaszadókat tekintve a homogén mintavételre való törekvés ésszerű a konklúziók levonása szempontjából. Ésszerű úgy kiválasztani az adatközlők csoportját, hogy hasonlóképp jellemző legyen rájuk minimum a következő: az angolt mint második nyelvet hasonló nyelvi szinten műveljék, hasonló célokkal, közel egyenlő ideje.

Azonban a kétnyelvűség szempontjából egy kétnyelvű nyelvhasználót többféle módon lehet jellemezni, ezért többféle változót lehet figyelembe venni a kutatásban összefüggések elemzése szempontjából, mint azt ez ideig feltételeztem. A bilingvizmust leírhatjuk ellentétpárok mentén (Bartha 1999, 34), amik közül jelen esetben kiemelném a következőket: *produktív – receptív, aktív – passzív, természetes – irányított, szerzett – tanult, korai – kései, szerzett – domináns*. Ezek mind objektív tényezőket takarnak. Kiindulópontként ezek az alapvető kategóriák a következő kérdéseket indukálják: A válaszadó mikor, milyen körülmények között tanulta, tanulja, használja a második nyelvet? Milyen gyakran, milyen intenzitással tanulta, tanulja, használja a második nyelvet? Az első nyelv elsajátításának folyamatához képest mikor sajátították azt el, illetve hogyan tudjuk az első nyelvéhez viszonyítani megszerzett második nyelvet? Továbbá befolyásoló tényező lehet, mi motiválta őket a nyelvválasztásban, nyelvtanulásban: saját elhatározásból vagy külső ingerre tanulják, tanulták-e az angolt.

Ezek alapján a válaszadók csoportját a következőképp határolom be, illetve a következő feltételezések tehetem: Akkor kezdték el az angol nyelv elsajátítását, amikor az első nyelv elsajátításának alapvető folyamatai már befejeződtek, vélhetően intézményesített formában. Ezen esetben a *glottizmusról* beszélhetünk egységesen a *lingvizmussal* szemben (Göncz, 1985, 15). A válaszadókat jellemző változók közül ezen sajátosság komoly összefüggést mutathat az adott válaszok elemzésében. Ha valaki mindkét nyelvnek, kultúrának ki van téve, a szocializálódása folyamánaképp az *interferencia* annál jobban hat (vö. Göncz tanulmánya a kétnyelvű egyének beszédfunkcionálási modelljének kísérleti ellenőrzéséről. 1985, 44–59).

Ebben a formában tehát *additív kétnyelvűségről* van szó, azaz az újonnan elsajátított nyelvi szokások kiegészítik a régieket. Ez akkor reális, mondja Göncz (1985), ha a környezet pozitívan viszonyul a nyelvhez. Ez a szempont azonban valószínűleg nem mutat szoros összefüggést a jelen kutatásban, így tárgyalása nem indokolt.

A *koordinált – kombinált* kétnyelvűséget mutató skálán a válaszadók elhelyezhetők, és ez statisztikai összefüggésbe hozható a nyelvi produktumok elemzésével. Valószínűsíthető, hogy inkább koordinált, mint kombinált kétnyelvűség jellemzi a válaszadókat.

Feltételezhető, hogy *anyanyelvi dominancia* jellemzi a válaszadókat, ami összefüggést mutat több tárgyalt kérdéssel, például az interferenciával.

Előzetes elképzelések szerint középiskolás, illetve fiatal felnőtt korú adatközlőket kérnének a teszt kitöltésére. Feltételezzük, hogy a *kor* pozitívan korrelál az idegen nyelvi pragmatikai kompetencia fejlettségével. Ildomos hasonló korú egyének beszédproduktumait és a nyelvi szocializáció fejlődét vizsgálni, illetve a szétválasztható korcsoportok produktumait összevetni a különbségek feltárása végett. Mivel homogén mintát igyekszünk biztosítani a méréshez, egy másik magától értetődő kritérium a *nyelvi szint*, ami a válaszadók korával korrelálhat. Ésszerű választás a középfokú szinten beszélő egyének megkérdezése akkor is, ha azt az összefüggést tekintjük, hogy a pragmatikai kompetencia az életkorral és a fejlődő nyelvtudással párhuzamosan fejlődik. A középfokú tudás egyik mértéke az *Európai Referenciakeretben* meghatározott B1 vagy B2 szint elérése, amit a válaszadók többsége vagy az összes válaszadó elért vagy megszerzett.

Ebből következik, hogy bizonyára találkoztak olyan feladatokkal, amelyekben az idegen nyelvi szituációs nyelvhasználatukat fejlesztették. Az angol nyelv metodológiáját ugyanis uralja az írás, a beszéd, az olvasás és hallgatás készségeinek elkülönítése. Ehhez jön még az ún. nyelvhasználat (use of English) mint ötödik készség. Releváns kérdés lehet, hogy a második nyelv elsajátítása során a *négy nyelvi alapkészség* közül dominált-e valamelyik, illetve az egyén másodiknyelv-használatát mely alaptévékenységek jellemzik, hiszen hétköznapi társas megnyilvánulásokat modelleznek a felmérés kérdései. Például, ha a válaszadó szinte kizárólag üzleti levelezésre korlátozza az angol nyelv használatát, minden valószínűség szerint a levelezésre jellemző, sablonos, szinte reflexszerűen használt kifejezések nagy nyomot hagyhatnak a válaszaikban. Ha pedig nem aktív a második nyelve, akkor ez az egyszerűbb, változatosságot nem mutató válaszokban mutatkozhat meg.

A nyelvhez való viszonyt illetően az angol *környezetnyelv is lehet* abban az esetben például, ha a mindennapos élet színterei közül legalább valamelyikben, például a családban vagy a munkahelyen az angol a kommunikáció nyelve. Valószínűleg más eredményeket kapnánk, ha a beszélők mindennapos, illetve folyamatos kontaktushelyzetben lennének az angol nyelvvel. *Kontaktusváltozatról* beszélni illetve ennek a nyomait keresni azonban ebben a helyzetben nem lenne helyénvaló. Amellett, hogy a vizsgált kétnyelvű csoport által használt angol egy változatnak tekinthető, melyben kontaktushatás érvényesül, a két nyelv között működő *interferencia* megnyilvánulásainak tekintetjük inkább az esetleges hasonlóságokat vagy sajátosságokat.

Mivel a nyelvsajátítás során objektív és szubjektív tényezőket is figyelembe kell vennünk (Szépe–Zimmermann 1995, 53), a konkrétumok mellett olyan összetevőket is figyelembe vehetünk, mint a válaszadóinknak az angollal mint második nyelvvel kapcsolatos attitűdjét mint lehetséges függő változót: Pozitívan viszonyulnak-e a tényhez, hogy kétnyelvűek, illetve hogy a második nyelvük

az angol? Hogyan viszonyulnak az angol nyelvhez, illetve jelen esetben a brit angolhoz? Elégedettek-e saját tudásukkal illetve saját hozzáállásukkal? Ezen adatok természetesen messzire vezetnének az eredetileg kijelölt kutatási céloktól, de korrelációt feltételezhetünk az adatközlők nyelvi produktumai és attitűdje között.

A pszichotipológia segít abban, hogy megtudjuk, a nyelvhasználó számára mennyiben és miben tűnik hasonlónak a második nyelv (Szépe–Zimmermann 1995, 53). Ez hatással van vagy lehet arra, hogy a *nyelvi transzfer*, azaz ismeretátvitel folytán a két nyelv között a nyelvhasználó nyelvi elemeket transzferál. A domináns anyanyelvből kerülhetnek át elemek a második nyelvbe, míg a folyamat fordítottja kevésbé valószínű, állítják a kutatók. A transzfer jelenségének negatív változata az *interferencia* (54), amelynek kutatása során felfedezhető, hogy a nyelvek egymásra hatása során hogyan keletkeznek úgymond hibák a két nyelv között formai és normatív különbségek miatt. A felvázolt kutatásban az a legrelevánsabb kérdés, hogy a transzfer folyamata hogyan hat ki a szemantikai szinten túl a pragmatikai szintre.

A kétnyelvűség tanulmányozása közben alaptételnek tekinthető, hogy „a kétnyelvű egyén nem két egynyelvű összege”, illetve nem két egymástól teljesen független egynyelvű kompetencia és nyelvi tudás képezi a kétnyelvű egyén nyelvi dimenzióját, hanem ezek a rendszerek állandó változásban és interakcióban vannak (Bartha 1999, 161). A kétnyelvű egyén beszédtevékenységét nyelvi interferencia mellett viszont a *függetlenség* is jellemzi, ami szerint a kétnyelvű egyén képes arra, hogy a két nyelvi rendszerét „funkcionálisan egymástól különválasztva” tartsa (Göncz 1985, 44).

A tesztről mint mérőeszköztől

A nyelvi interferenciát a pszichológusok ritkábban a kétnyelvű egyén egyik nyelvének verbális produktumai révén vizsgálják (Göncz 1985, 44), mint ahogy azt a felvázolt kutatás is mutatja. Ebben a kutatásban is érvényes lehet a kérdés: vajon egy alkalmazott vizsgálati módszer használatával *működésbe tudjuk-e hozni az egyének mindkét nyelvét*, azaz kutatható-e, és ha igen, milyen módon, ahogy a két nyelv egymásra hat (Göncz 1985, 46).

Kontrollcsoportokat is kívánok vizsgálni, amelynek segítségével ehhez a felvetéshez támpontokat kapnék. Egynyelvű magyar illetve angol anyanyelvű beszélők számára megadnánk ugyanazt a kérdéssort. Mivel a magyar anyanyelvű válaszadók lehetőség szerint nem lennének azonosak azon válaszadókkal, akiknek az angol nyelvi viselkedését vizsgálom, a két-, sőt háromféle teszt teljesen független kitölthető egymástól. Ezt azért végeznénk ilyen módon, mert feltételezhető, hogy ha magyar anyanyelvűek ugyanazon csoportját kérném arra, hogy angolul, majd magyarul válaszolják meg ugyanazokat a kérdéseket,

ez hatással lehet a nyelvi produktumra. Ugyanígy befolyásoló tényezőként kellene figyelembe venni, hogy a két különböző nyelvű feladatsor hogyan és mikor követi egymást. Göncz (60) szerint a feladatok elkülönítése a nyelvi interferencia csökkentésének egyik fő tényezője.

Kérdéses, vajon a magyar anyanyelvű kontrollcsoporthoz a mintát javasolt lenne-e úgy kiválasztani, hogy a mintánál előre kizárjuk az angolt mint második nyelvet a válaszadóknál. Nem vitatható el teljes mértékben, hogy a nem aktivált, de meglévő angol nyelvtudás valamilyen mértékben hathat a magyar nyelven prezentált adatgyűjtés esetén, aminek során magyar anyanyelvűektől magyar nyelvű megnyilvánulásokat gyűjtünk. Ha abból indulunk ki, hogy a két-nyelvű beszélő képes külön kezelni a két nyelvi rendszerét, akkor nem szükséges ilyen korlátozást tenni a magyar nyelvű kontrollcsoport meghatározásánál.

Fontos, hogy a körülményekre, társas viszonyokra, nyelvi és társas norma, illetve a nyelvi cselekvés hívószavai, mint például *rázza le, utasítsa vissza, kérjen bocsánatot, kérje meg, hazudott, főnök, unokatestvér*, kellően provokatívak, illetve reprezentatívak legyenek, amelyek mindkét nyelven hasonlóan mérnek (Göncz 1985, 25). Valószínűleg ez a kritérium annak a tükrében is érvényes, hogy a haladó szellemiségű angol nyelvi tankönyvek általában nagy hangsúlyt fektetnek a szituatív nyelvtanulásra és a köznyelvi beszédet meghatározó beszédaktusok megtanítására, még akkor is, ha a tanulás pusztán a formulák megtanulására korlátozódik.

Viszont a kutatás nem indokolja a *disztraktorok* alkalmazását, illetve nem célja a *kódváltást* tanulmányozni, ami a kétnyelvű kutatások egyik domináns területe.

Összegzés

A jelen dolgozatban egy nem véglegesített, ám alkalmazható vizsgálati módszert tekintettünk át, amelyben az angolt mint idegen nyelvet használó magyar anyanyelvű egyének nyelvhasználati szokásait, azon belül a sematikus és konvencionizált beszédaktusok bizonyos fajtáinak használatát kívánom vizsgálni. Azon túl, hogy az egyéni nyelvhasználók második, tanult nyelvének produktumait kutatjuk, értékeljük, a kétnyelvűség mint önálló tudományos terület nézőpontja további meglátásokat eredményezhet, mint az a jelen áttekintésből is kiderült. Ennek úgy tudom hasznát venni, hogy a tervezett adatgyűjtési módon túl a nyelvi feladatok mellett kérdőívvel minden vizsgálati alanytól részletes és releváns információt gyűjtök be második nyelvük elsajátításának körülményeiről, nyelvhasználati szokásaikról, esetleg attitűdjeikről. Ezek elemzésével további összefüggések tárhatók fel az eredeti kutatási kérdést illetően illetve azon túl. A megközelítési mód sajátosságait illetően ezen szempontsor figyelembe vételével a kutatás hangsúlya eltolódhat. A pragmalingvisztikai, azaz a nyelvészeti megközelítés mellett a szociopragmatikai, azaz a pragmatika szociológiai aspektusa nagyobb teret nyerne.

A nyelvtanulóknak feladat eldönteni, hogy a beszélő adott megnyilatkozásban milyen szociális cselekvést valósít meg. Ehhez segítségként a köztesnyelvi pragmatika kutatási eredményei ott sorakoznak mind a tudatosan felkészülő nyelvpedagógusok, mind az interkulturális diskurzus kutatást folytatók számára: a sematikus használt kifejezések feltárt mintái keresztmetszetet adhatnak az aktuális nyelvhasználatról adott szempontból. Hangsúlyozni kell, hogy az eredmények elemzése sok nehézséget rejt. A kutatás megbízhatósága és validitása biztosítása érdekében a szempontrendszer ki kell, hogy forrjon, hogy a vizsgálat eredményeit kiterjeszthessük a kísérleten kívüli beszédtevékenységre is.

Irodalom

40/2002. (V. 24.) 2010. január 1-jétől hatályos OM rendelet az érettségi vizsga részletes követelményeiről. http://www.oh.gov.hu/letolt/okev/doc/erettsegi_40_2002_201001/angol_nyelv_vk_2010.pdf (Letöltés dátuma: 2011. január 29.)

Bartha Csilla, 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Crystal, David, 2003: *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.

Bamgbose, Ayo, 1994: Language and cross cultural communication. In: *Language contact and language conflict*. Szerk.: Pütz, Martin. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamin Publishing Co. 89-101.

Beebe, Leslie M. –Cummings, Martha C., 2006: Natural speech act data versus written questionnaire data: How data collection method affects speech act performance. In *Speech Acts Across Cultures*. Szerk.: Gass, Susan M. –Neu, Joyce. Berlin: Mouton de Gruyter, 65–86. p.

Erdősi Vanda, 2007: Interkulturális szempontok a magyar nyelv és kultúra közvetítésében. *Translatologia Pannonica*. Szerk. Lendvai Endre. Pécs: PTE–BTK, 254–261. p.

Göncz Lajos, 1985: *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar-szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai vizsgálata*. Újvidék: Forum.

Heltai Pál, 2004: A fordító és a nyelvi norma I. *Magyar Nyelvőr* 128, 407–434. p.

Karmacsi Zoltán, 2007: *Kétnyelvűség és nyelvelsajátítás*. Ungvár: PoliPrint.

Kasper, Gabriele–Dahl, Merete, 1991: *Research Methods in Interlanguage Pragmatics*. Technical Report #1. University of Hawaii. Mānoa.

Elektronikus verzió: http://www.eric.ed.gov/ERICDocs/data/ericdocs2sql/content_storage_01/0000019b/80/23/3a/c6.pdf (Letöltés dátuma: 2007. november 20.)

Kormos Judit, 1997: 'A pragmatikai, szociolingvisztikai és szociokulturális kompetencia tesztelése a szerepjátékok segítségével.' *Testing Matters*. 2/2: 15–19. p. Elektronikus verzió: www.merce.hu/cikkek/testing_matters/tmjun97.rtf (2009. június 19-i állapot)

Leech, Geoffrey N., 1983: *Principles of Pragmatics*. London: Longman.

Maróti Orsolya, 2005: Sajnálom, de nem érek rá. Indirektség a performatívumok használatában. *THL₂ A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata*. Szerk. Nádor Orsolya. Budapest: Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, 1. 93–100. p. Elektronikus verzió: <http://bbi.netrix.hu/index.php?id=83&cid=267> (Letöltés dátuma: 2007. november 15.)

Szépe György–Zimmermann Claudia, 1995: Nyelvpolitikai keret a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköréhez. In *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Szerk. Kassai Ilona. Budapest: MTA, 49–56. p.

Szili Katalin, 2004: *Tetten ért szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.